

Een open plek in het woud

Stichting van Cîteaux door drie elkaar opvolgende abten

Guerric Aerden ocsó

Geschiedenis kan oervervelend zijn: een kerkhof vol data, plaatsen die herschappen zijn in ruïnes en hoofdrolspelers die al lang morsdood zijn. Al die historische artefacten lijken niets meer met het hier en nu te maken te hebben. Tot je in een flits beseft dat je huidige leefwijze volledig gedragen wordt door wat mensen met handen en geest in het verleden gedaan hebben. Dan wordt geschiedenis toekomst, een manier om ‘meer levens te leiden’. Je hoeft slechts de steen van het graf te rollen en de doden herrijzen. Wie op zoek gaat naar de bronnen van Cîteaux, kent zo’n aha-erlebnis.

ROBERTUS VAN MOLESME, Albericus van Cîteaux en Stephanus Harding, drie abten van negen eeuwen terug, maar wie ze beter leert kennen, ontdekt dat hun ambities en verlangens springlevend zijn, hun falen en onuitblusbare hoop nog altijd up-to-date. Ondanks banale feiten in hun levensloop behoudt de studie van het ‘driemanschap’ een ruime marge voor verwondering om zoveel briljante ambiguïteit, zoveel geloof in een God die alleen in stilte en eenzaamheid zijn ontoegankelijk wezen kenbaar maakt. Door de levens van de drie abten na te trekken betreed je als het ware een *terra incognita* waaruit een stem je toeroept: “Doe je sandalen uit, want de plaats waar je staat is heilige grond.” Die plaats is volgens de cisterciënzer-topografie ‘een open plek in het woud’.

In campis silvae

De eerste cisterciënzers zijn letterlijk neergestreken op ‘een open plek in het woud’ – *in campis silvae*. Nog voor ze er arriveerden, was die locatie hun vanuit de psalmodie al bekend. De benedictijnen van Molesme, althans zij die de Regel in hun hart droegen, zongen immers in de vespers van dinsdag psalm 131 (132), waarvan het zesde vers in de oude Vulgaatvertaling luidt: *Ecce audivimus eam in Ephrata, invenimus eam in campis silvae* – ‘Zie, we hoorden ervan

De drie stichters van Cîteaux,
bronssculptuur van Joke Sterk.

in Efrata en vonden haar **op een open plek in het woud**'. De psalmist heeft het over de ark van het verbond, Gods zichtbare aanwezigheid onder het volk. Het bescheiden kloostertje dat de eerste cisterciënzers op die open plek in het woud van Cîteaux met takken en leem optrokken, zou hun 'verbondsark' worden. Daar zouden zij Gods tegenwoordigheid onophoudelijk zoeken en smaken.

Hoe zag die open plek er uit? Waar lag ze? Wie waren de mannen die er neerstreken? Wisten ze wel dat ze met iets nieuws begonnen? Wat was hun motief? Wat dreef hen naar deze woudeenzaamheid? Zat het tijdsgewricht er voor iets tussen? Op al die vragen hebben noeste onderzoekers, monniken zowel als leken, de eeuwen nadien het antwoord gezocht en gevonden, al blijft er nog heel wat hypothetisch. Maar laten we eerst even in dat woud toeven, want het is er zo heerlijk!

Het woud van Bourgondië

Het woud van Bourgondië deelt twaalfduizend jaar geschiedenis met de mens. Voordien bestond het land hoofdzakelijk uit toendra ten gevolge van de laatste ijstijd. Aan het eind van het pleistoceen (omstreeks 11.650 v.Chr.) warmde het klimaat plots op en een nieuwe periode brak aan, het holoceen, een interglaciaal tijdvak dat tot op heden duurt. De ijskappen die heel Noord-Europa bedekten smolten, de zeespiegel steeg en de Noordzee ontstond. In Bourgondië won de eik het van de toendra, maakten holenbeer en mammoet plaats voor hert en everzwijn. De homo sapiens, die sinds 30.000 v.Chr. de regio bewoonde, paste zijn eettafel en woonstede aan. Het woud, dat toen nog hoofdzakelijk uit eiken en haagbeuken bestond, schonk hem hout en vruchten. Het was ook een uitgelezen jachtgebied. De temperaturen bleven stijgen en omstreeks 6200 v. Chr. bedekte het woud, dat nu ook linden, iepen, elzen en beuken bevatte, meer dan tachtig procent van het Bourgondische oppervlak. In het bronstijdperk (1800-1500 v.Chr.) kapte de mens er overal open plekken in uit om vee-teelt en landbouw op kleine schaal mogelijk te maken. Hoewel zijn menu nog

Het woud van Bourgondië (dal van Cent-Fonts).

niet echt 'bourgondisch' kon genoemd worden, kende het toch al meer afwisseling, zeker toen de wijn zijn intrede deed, volgens sommigen vanaf de zesde, volgens anderen vanaf de tweede eeuw v.Chr. De eerste wijnstokken werden op de zuidelijke hellingen van de valleien van de Rhône en de Saône geplant: bescheiden voorlopers van de *grands crus de Bourgogne*. Het woud verschaftte ook bouw materiaal, gereedschappen en energie voor de ertsontginning en de metaalnijverheid.

Het grote potentieel van het Bourgondisch territorium werd echter ontplooid in de rijke Gallo-Romeinse periode (eerste eeuw v.Chr. - vierde eeuw n.Chr.), toen heirbanen en wegen voor handel en transport de hoogten van het land doorkruisten. Op de kalkplateaus verschenen Romeinse enclaves met wijngaarden en landbouwexploitaties. Het woud werd een kaas met gaten waarin zich vele dorpjes nestelden. In de vijfde eeuw profiteerden de Bourgondiërs van het verval van het West-Romeinse imperium om een nieuw koninkrijk te stichten. Zij staan bekend als goede beheerders van het woud. De Franken die hen vervingen toonden helaas veel minder respect voor het tienduizend jaar oude woudareaal. Merovingers en Karolingers lieten hun begerig oog vallen op dat rijke land met zijn fluctuerende grenzen, bezetten en plunderden het. Ze droegen het woud van de ene meester op de andere over. Gelukkig rukten in het voetspoor van de heilige Martinus van Tours (ca. 316-397) de abdijen langzaam maar zeker op in het Gallische territorium. Ze werden de ankerpunten voor een bloeiend en stabiel agrarisch leven. Heren en leenmannen verwierven via schenking en erfenis uitgestrekte bosgebieden, maar de monniken droegen zorg voor dichte woudgordels rond hun abdijen. Van de tiende tot de vijftiende eeuw zullen monastieke instellingen, vooral die van de cisterciënzers, ampel bijdragen aan de conservatie van het Bourgondische woud.

— Robertus van Molesme —

Het woud van Cîteaux was in de elfde eeuw een begrip. Robertus van Molesme (1028-1111)¹, die aan het hoofd stond van een vurige maar woelige gemeenschap, koos het als uitwijkplaats bij interne spanningen. Molesme werd in 1075 door hem gesticht en was reeds een serieuze poging tot hervorming van het benedictijnse kloosterleven. Het *Exordium cistercii* uit 1123 getuigt een halve eeuw later nog van de uitstekende reputatie die Molesme genoot:

In het bisdom Langres bevindt zich, zoals men weet, een klooster dat Molesme heet. Het genoot vermaardheid en muntte uit door zijn monastieke observantie. Na zijn oprichting kende het in korte tijd, dankzij Gods goedheid, een grote luister en telde het beroemde mannen onder zijn bewoners, terwijl de glans van zijn bezittingen de schittering van zijn deugden evenaarde.²

Robertus was niet aan zijn debuut toe. Deze telg uit het gravengeslacht van Tonnerre trad op vijftienjarige leeftijd in bij de benedictijnen van Montier-la-Celle. Amper tien jaar later fungeerde hij er als prior. Rond 1068 werd hij tot prior gekozen in de abdij van Saint-Michel de Tonnerre – allicht zat zijn afstamming daar voor iets tussen. In 1072 werd hij prior van Saint-Ayoul en twee jaar later van een groep kluizenaars in het woud van Collan.

De vinger Gods

Hoewel het kluizenaarsleven zijn honger naar eenvoud, ascese en hervorming ruimschoots stilde, bleef Robertus ervan overtuigd dat het monastieke leven het best in gemeenschap gedijde. De spiegel van de gemeenschap is immers essentieel voor de groei in zelfkennis, de onmisbare voorwaarde voor Gods-kennis. In 1075 stichtte hij daarom, samen met zijn kluizenaars van Collan, het klooster van Molesme op een terrein van de heer van Maligny, een bloedverwant van hem. Het werd een ‘abdij-nieuwe-stijl’: de monniken leefden er de Regel van Benedictus zo getrouw mogelijk na. Het succes bleef niet uit, vele kandidaten stroomden toe. Ook de lokale heren lieten zich niet onbetuigd: ze overlaadden de jonge abdij met schenkingen. Het gevolg was echter dat Molesme zich steeds minder ging onderscheiden van de traditionele clunienzenabdijen die met kerkelijke beneficiëes, tienden, kerken, dorpen en horigen zaten opgezadeld. Dat leidde in Molesme tot interne spanningen en maakte van de gemeenschap een gistend vat. De aspiratie naar authentiek benedictijns leven kwam er voortdurend in conflict met de vele privileges en aanpassingen aan het feodale systeem.

Het werd Robertus te gortig en in de herfst van het jaar 1097 trok hij met zes van zijn monniken, onder wie Albericus en Stephanus, naar Hugo de Die, de pauselijke legaat op de aartsbisschoppelijke zetel van Lyon. Van Molesme naar Lyon en terug: het groepje moest wel door het woud van Cîteaux. En daar gebeurde iets, een soort klik tussen dat kluitje monniken en een open plek in

de dichte woudgordel ten zuiden van Dijon. Hoewel er geen rechtstreekse bronnen zijn, laat de brief die aartsbisschop Hugo van Lyon aan Robertus en zijn kompanen meegaf, daterend uit het najaar van 1097, geen twijfel over de nakende stichting van Cîteaux:

Vermits het vaststaat dat een nauwgezet en volmaakter naleving van de Regel van de heilige Benedictus in Molesme onmogelijk kan worden gerealiseerd, zijn we van oordeel dat het goed zou zijn – om het welzijn van beide partijen, van hen die weggaan en van hen die blijven – om uit te wijken naar een andere plaats die de goddelijke mildheid u zal aanwijzen.³

Voor het zoeken van een geschikte locatie waren de monniken dus aangewezen op de Voorzienigheid. Alles wijst erop dat zij die vinger Gods gevoeld moeten hebben tijdens hun reis naar of van Lyon, op die open plek in het dichte woud nabij Dijon. Het staat trouwens vast dat de plaats Cîteaux, waar abt Robertus met 21 broeders in de lente van 1098 zou neerstrijken, reeds *tevorens* door monniken van Molesme werd bezocht en geïnspecteerd. Dat *'tevorens'* kan moeilijk anders dan met de Lyon-reis samenhangen.

Stichting van Cîteaux

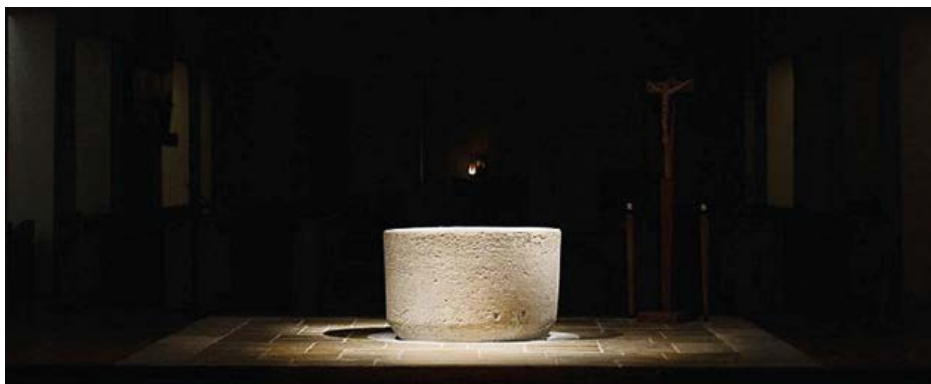
Elk belangrijk historisch feit is omhangen met verhalen en legenden. De stichting van Cîteaux maakt daar geen uitzondering op. Het epos van de stichting kent verschillende versies waarin we vandaag drie verhaaltradities onderscheiden: het *Exordium magnum*, het *Exordium cistercii* en het *Exordium parvum*.

De term *'exordium'* betekent: 'begin' of 'aanvang'. Het *Exordium magnum* is een uitvoerig relaas van de stichting en de verdere ontwikkeling van de orde. Het werd door de Duitse cisterciënzer Koenraad van Eberbach rond 1190 samengesteld, een vrije late redactie dus. Het *Exordium cistercii* daarentegen is

Het allodium van Cîteaux en 'La Cent-Fonts' (Sansfond), het kleine riviertje dat zich in de Vouge werpt ter hoogte van de abdij van Cîteaux. Aanvankelijk reikte de Sansfond niet tot aan het Nieuwklooster, maar de 'witte monniken' verlegden de loop van het riviertje tot aan hun klooster.

Altaar in Cîteaux.

een uiterst korte inleiding (slechts twee hoofdstukken) op een prille verzameling wetteksten uit het begin van de orde. Het dateert uit 1123 en wordt toegeschreven aan een anonieme monnik uit de kring rond Bernardus van Clairvaux. Meerdere zinswendingen uit dit spirituele kleinood zouden zo uit de pen van Bernardus kunnen gevloeid hebben. Zo noemt de auteur de plaats van de stichting van Cîteaux een “afschrikwekkende plek van woeste eenzaamheid”, een typische uitdrukking van de abt van Clairvaux. Ook het beeld van de monniken die zich als *militēs Christi* (strijders van Christus) niet laten afbrengen van hun rigoureuze voornemen (*propositum*) past helemaal in het jargon van Bernardus. Het *Exordium cistercii* bevat verder niet het minste spoor van polemieken jegens Molesme en zijn leidsman Robertus, “de eerste abt van Cîteaux”. Dat is niet verwonderlijk: Clairvaux onderhield goede betrekkingen met Molesme en de familie van Robertus was verwant aan die van Bernardus.

Het *Exordium parvum* ten slotte is een narratieve tekst van achttien hoofdstukken. Omdat het een ruime verspreiding kende, kreeg het ook een aura van gezag. Eeuwenlang dacht men dat dit *exordium* de enige juiste versie der feiten verhaalde. Toch is het geschrift veel complexer dan vroeger werd aangenomen. Modern onderzoek bracht een gelaagde redactie aan het licht: de eerste tien hoofdstukken zijn van oudere datum dan de acht volgende die er soms mee in tegenspraak zijn. Experts onderscheiden binnen die eerste tien kapittels nog een oudere kern, een zogenaamd *primitief exordium* dat uit 1119 zou dateren en gecompileerd werd door een monnik van Cîteaux uit de entourage van Stephanus Harding, de derde abt van de nieuwe stichting. De tekst is vrij polemisch en zet zich af tegen Molesme. Niet Robertus maar Albericus wordt er de eerste abt van Cîteaux genoemd, wat neerkomt op een stilzwijgende veroordeling van Robertus als vaandelvluchtige.

Ook de laatste acht hoofdstukken van het *Exordium parvum* verraden een scherpe polemieken, maar hierin moet Cluny het ontgelden. Alle gestrengheden van de cisterciënzers worden er gemotiveerd door een afwijzing van de gebruiken van de cluniacenzers, vaak met een tendentieuze beroep op de Regel van

Benedictus. Zo versmaden de witte monniken alle met vet bereide spijzen op grond van de monnikenregel, terwijl Benedictus daar geen letter over schrijft. Hetzelfde geldt voor de afwijzing van inkomsten door tienden, kerken en begrafenispen, het verwerpen van gouden en zilveren kelken en kandelaars, wijde kovels en pelsen, luxueus beddengoed, ja zelfs ondergoed, broeken, bedgordijnen en karpetten. Die afkeuring vindt haar verklaring in de bekommernis om de Regel in al zijn rechtlijnigheid te volgen, terwijl het de facto om gebruiken ging die in de congregatie van Cluny voluit geaccepteerd werden.

Maar focussen we eerst even op het verhaal van de stichting zoals het door het *primitief exordium* is overgeleverd.

Na hun vertrek uit Molesme begaf de groep zich naar een eenzame plek die Cîteaux werd genoemd. Deze plaats bevond zich in het bisdom Chalon. Door de barrière van dicht aaneengegroeid woud en struikgewas konden mensen daar in die tijd niet doordringen en was de locatie het territorium voor wild. Bij hun aankomst begrepen de godsmannen dat deze plek geschikt was voor het soort monastiek leven dat hen voor ogen stond: voor wereldse mensen ongewenst en ontoegankelijk. Ze hakten bomen om in het woud, verwijderden de doornstruiken en begonnen er een klooster te bouwen. Dit gebeurde met de goedkeuring van de bisschop van Chalon en met de volle instemming van de eigenaar.

Uit allerlei andere bronnen, waaronder de oudste charterverzameling van Cîteaux⁴, weten we intussen dat zelfs dit verhaal een vertekend beeld geeft. De plaats waar Robertus en zijn groep terechtwamen lag wel eenzaam, maar was zeker niet de rimboe waar het verhaal over opschept. In werkelijkheid was de woudgordel ten zuiden van Dijon in die tijd al grotendeels door kerkelijke of wereldlijke heren geïnsureerd. Het terrein van de eerste cisterciënzers was een *allodium* dat toebehoorde aan Renard van Beaune, een familielid van de abt van Molesme. Renard verleende Robertus en de zijnen de toestemming er te komen wonen.

Een *allodium* of zonneleen is een absoluut bezit van de eigenaar, een eigen goed 'waar niets dan God en de zon nog boven staat'. Dit eigendom was met andere woorden niet bezwaard door allerlei feodale plichten en rechten. En dat was precies wat Robertus verlangde omdat het web van feodale plichtplegingen hem in Molesme zo had ingesponnen dat hij er de 'vrijheid van de kinderen Gods' bij had ingeschoten. Het kaartenboek van Cîteaux vermeldt verder nog dat het om een bewoond en ontgonnen terrein ging. Toen de monniken er arriveerden, woonden er zelfs nog horigen, twee mannen en één vrouw. En er stond een kapel toegewijd aan de Moeder Gods.⁵ Die bidplaats werd het eerste kloosterkerkje van de monniken die Maria vanzelfsprekend als hun eerste patrones aanvaardden.

Het *allodium* van Cîteaux was vanuit zowel het noorden als het zuiden toegankelijk. Dat maakt de passage van Robertus en de zes Lyon-reizigers plausibel. Zij regelden een onderhoud met burggraaf Renard van Beaune

waarin zij hem hun plan voor een stichting ontvouwd. Het *Exordium magnum* suggereert dit ook: “Een verlaten oord, Cîteaux genaamd, dat zij door de genade Gods reeds op het oog hadden als geschikte locatie voor de uitvoering van hun plan.” Deze plek, die later *La Forgeotte* zou genoemd worden en bevoeid werd door een kleine beek, de Coindron die een waterput voedde, werd dus de eerste nederzetting van Robertus en de zijnen: 21 monniken van Molesme streken er neer op Palmzondag van het jaar 1098. Datzelfde jaar ging de hertog van Bourgondië, Odo (Eudes) I, een ruil aan met Renard van Beaune. De hertog verwierf het *allodium* van Cîteaux en schonk Renard ter compensatie alle wijngaarden op zijn domein van Beaune. Vervolgens gaf de hertog het leen ‘in naakte eigendom’ aan de monniken van Cîteaux. Het zal de tweede abt, Albericus, toelaten om er zijn definitieve vestiging te bouwen, het zogenaamde ‘Nieuwklooster’ (*novum monasterium*).

Bij de kerkwijding in 1098 van de Mariakapel door bisschop Walter van Chalons naast de monniken eveneens de hertog en de burggraaf aanwezig. Zij bevestigen hun eerder gedane giften en de hertog geeft de monniken zelfs het vruchtgebruik van al zijn bossen die het klooster omringen. Op 25 december van dat jaar schenkt de hertog bovendien de wijngaard van Meursault aan abt Robertus en de zijnen. De adellijke Elisabeth de Vergy doet eveneens een belangrijke grondschenking, waardoor de toekomst van de stichting verzekerd lijkt en de monniken een stralende toekomst tegemoet kunnen zien. Maar in Molesme pakken zich donkere wolken samen die vlugger dan gedacht hun schaduw werpen op het nieuwe kloostertje in de bossen van Cîteaux.

De eerste crisis

Robertus van Molesme was een geboren leider en onverdroten hervormer. Hij kreeg niet alleen de neuzen van zijn monniken in dezelfde richting, voor zijn monastieke projecten won hij ook het vertrouwen van kerkelijke en civiele autoriteiten bij wie hij sponsorgelden lospeuterde. Na zijn vertrek naar Cîteaux ging het in Molesme almaar strakker bergafwaarts. We weten niet zeker wat de achtergebleven monniken het meest betreunden: de verslapping van de regeltucht of het verlies aan prestige en materiële welstand. In ieder geval eisten ze vanaf 1099 hun vroegere abt weer op. Zij deden daarbij een beroep op alle kerkelijke grootmachten die enigszins invloed leken te kunnen uitoefenen op hun charismatische leider: de bisschop van Langres, de legaat van de paus in Lyon, maar ook paus Urbanus II zelf die enkele misnoegde monniken ontving. Het resultaat van al dat lobbywerk was een kerkelijke breve die Robertus verplichtte terug te keren naar zijn oorspronkelijke stichting in Molesme.

Wat de rol van Robertus inhield bij die ‘gedwongen’ terugkeer blijft dubieus. Hij was al flink op leeftijd, meer dan zeventig jaar oud. De ontberingen die pioniersarbeid vergt, hadden zijn fysieke krachten wellicht danig uitgeput dat de terugkeer hem niets minder dan een bevrijding leek. Relevant in dit opzicht is een vermelding in het *Exordium cisterii*, onmiddellijk na het verhaal van het vertrek van Robertus met 21 broeders naar Cîteaux: “Zij

getroostten zich veel inspanningen en moesten talloze moeilijkheden overwinnen – die trouwens allen te wachten staan die in Christus toegewijd willen leven (2 Tim. 3,12) – eer zij hun verlangens konden verwezenlijken.” Misschien ervoer de oude Robertus de terugkeer naar Molesme als een godsgeschenk. Die mogelijkheid werd alleszins ook door enkele van zijn tijdgenoten geopperd. Zo schreef de goed geïnformeerde Engelse benedictijn Willem van Malmesbury rond 1125 in zijn *De Gestis Regum Anglorum*:

Hoewel de abt [Robertus] dat strenge regime zelf volgde met het vuur van een beginneling en hij er anderen ook toe aanspoorde, begon het hem na een tijd toch tegen te staan. Een fijn opgevoede man als hij kon de langdurige voedselbeperkingen immers slecht verdragen. Daarom riepen de in Molesme achtergebleven monniken, die op de hoogte waren van zijn verlangens, hem met een list terug naar hun klooster. Onder het voorwendsel van gehoorzaamheid aan de paus – via woorden of via een brief, dat blijft in het midden – dwongen ze iemand die zelf maar al te graag wilde.⁶

In Molesme was voor Robertus' terugkomst bovendien alles geregeld. Abt Godfried, die hem daar opgevolgd was, trad gewillig terug ten voordele van zijn voorganger. Samen met Robertus kwamen in juli 1099 ook het merendeel der stichters naar Molesme terug. Volgens Willem van Malmesbury volhardden slechts acht monniken in de eenzaamheid van Cîteaux. Het was duidelijk dat deze ferme aderlating de doodsteek kon betekenen voor het amper één jaar jonge kloostertje. Het groepje blijvers stond voor een immense uitdaging: de habitat uitbouwen, ontginningswerk verrichten om te kunnen zaaien en oogsten, dagelijks het volledig monastiek officie bidden en in het scriptorium het liturgisch getijdenboek kopiëren dat Robertus hen voor één jaar, tot het feest van Johannes de Doper (29 augustus), had uitgeleend. De rest van de kerkelijke benodigdheden en liturgische boeken die tot de 'kapel' van Robertus behoorden, mochten ze houden. Hun doorzettingsvermogen en hun drang tot overleven blijft onverklaarbaar zonder een sterke stuwende kracht in hun midden.

— Albericus van Cîteaux —

Die 'turbine' was niemand minder dan Albericus († 1109)⁷. Deze vurige en veelzijdige monnik en medestichter van Molesme ontpopte zich tot drijvende kracht achter het 'project Cîteaux'. Als prior had hij Robertus jarenlang terzijde gestaan. De in Cîteaux achtergebleven broeders kozen hem, onmiddellijk na het vertrek van Robertus, als hun nieuwe vader. Het *Exordium parvum* noemt Albericus zelfs de *eerste abt van Cîteaux* – dat zegt wat over de wrevel die de 'desertie' van Robertus bij de eerste generatie cisterciënzers opriep.

De kerk van Cîteaux kwam samen en bij reguliere verkiezing werd Albericus abt. Albericus toonde zich beslagen in zowel goddelijke als humane wetenschap, minnaar van de Regel en zijn broeders. Hij had zich als prior

van Molesme veel moeite getroost om de verhuis naar Cîteaux te realiseren. Om die reden had hij zelfs beledigingen, gevangenschap en slagen moeten verduren.⁸

In alle vroege documenten wordt de figuur van Albericus uitermate positief en in felle colorieten in de verf gezet. Het *Exordium cistercii* ziet in hem een “gods-dienstig en heilig man” (*vir religiosus et sanctus*) en het *Exordium parvum* typeert hem als “vriend van de Regel en van de broeders”.

Het abbatiaat van Albericus zal bijna tien jaar duren. Over deze periode zijn weinig relevante gegevens. Het lijkt wel of Albericus de geschiedenis is ingegaan als een valse sandwichfiguur tussen de charismatische Robertus en de geleerde derde abt Stephanus. Toch was zijn ambtstermijn van doorslaggevende betekenis voor Cîteaux. Hij was een door de wol geveerde monnik die onderricht had ontvangen in de geest van Lanfranc en een juridische interesse aan de dag legde. Toen hij abt van Cîteaux werd, kon hij al op een kwart eeuw monastiek leven bogen, eerst als kluizenaar in Collan en daarna als prior in Molesme. Zijn nederigheid uitte zich toen zijn broeders hem in Cîteaux tot hun vader kozen: “hij aarzelde langdurig en aanvaardde slechts met grote terughoudendheid”, vertelt het *Exordium parvum*.

Het Nieuwklooster

In het najaar van 1099 ontving Albericus de abtsstaf, die Robertus had achtergelaten, uit de handen van bisschop Walter van Chalon. Een van zijn eerste wapenfeiten was de verplaatsing van het primitieve kloostertje. De voornaamste reden schijnt het gebrek aan water te zijn geweest. De Coindronbeek en de ‘waterput van Robertus’ volstonden niet voor de huishouding van een ordentelijk klooster met keuken, molen, was- en eetplaats, ateliers, latrines, enzovoort. La Fourgeotte werd verlaten. Twee kilometer zuidelijker bouwden Albericus en zijn broeders het Nieuwklooster dat zich op de plaats van de huidige abdij van Cîteaux bevond. Een kleine kerk in steen werd er op 16 november 1106 ingewijd en zou er tot 1791 blijven staan – in de Franse

Panorama abdij van Cîteaux.

Revolutie was haar het lot beschoren van het merendeel van het patrimonium van Cîteaux: de schaamteloze verwoesting. In dit kerkje lagen de graven van de abten Albericus en Stephanus, die laatste nam er trouwens ook de professie van Bernardus van Clairvaux af. De huidige monniken van Cîteaux hebben recentelijk dit heiligdom weer met een stenen muurtje gemarkeerd: de plek fungeert nu als pelgrimsoord voor mensen die *from all around the world* Cîteaux bezoeken.

Een tweede exploot van Albericus was ingrijpender: het bekomen van de bescherming van de Heilige Stoel en het smeden van een canoniek statuut voor zijn klooster, onafhankelijk van Molesme. Nadat Albericus twee van zijn monniken naar de paus had gestuurd om de bescherming en de exemptie van zijn klooster te bekomen, verleende Pascal II het klooster van Cîteaux op 19 oktober 1100 het zogenaamd 'Romeins Privilege'. De bul *Desiderium quod* bekrachtigde dit. De stichting was nu officieel door Rome goedgekeurd en kon worden beschouwd als een van Molesme onafhankelijk klooster met een eigen levensstijl. Voortaan zou de hervorming geen last meer ondervinden van wereldlijke of kerkelijke bemoeienis. Deze stap van Albericus, volgens het *Exordium parvum* een blijk van 'bewonderenswaardige voorzichtigheid', legde het fundament voor de monastieke en kerkelijke hervorming die later door Bernardus in heel de Westerse christenheid zou worden uitgedragen.

Minder bekend is het feit dat onder abt Albericus de witte kovel, symbool van verrijzenis, eenvoud en armoede, zijn intrede deed. Die gebedsmantel zou het handelsmerk worden van de nieuwe beweging van 'witte monniken'. Kleding en de daaraan verbonden symboolwaarde speelden in de hervorming altijd een prominente rol.

Ten slotte was Albericus ook verantwoordelijk voor een bloeiend scriptorium waarvan zijn opvolger de vruchten zou plukken. De tweede vader van Cîteaux was een geleerd man die zijn monniken, in weerwil van hun zwaar ontginningswerk, aanmoedigde tot studie. Er is een brief bewaard van de abt van Pothières die antwoordt op een eerder schrijven van Albericus. Die laatste had vragen gesteld over de schrijfwijze van moeilijke bijbelverzen en de betekenis van duistere Schriftpassages. In het scriptorium van Albericus werd het psalterium overgeschreven. Ook andere boeken die voor het koorgebed nodig waren, lagen op de schrijfplank. Ongetwijfeld zal Stephanus, de latere derde abt, hierin een hoofdaandeel gehad hebben, maar niet zonder de stimulans van Albericus.

Geen grijze overgangspaus

Na het moeilijke begin onder Robertus van Molesme was de consolidatie van Cîteaux ontegenzeggelijk de grote verdienste van Albericus. Zoals boven vermeldt kreeg Albericus al in Molesme heel wat te verduren omwille van *zijn* Cîteaux-project. Tot en met kerker en lijfstraf. Hij is de enige van de stichters over wie zoiets beweerd wordt en dat maakt het verhaal alleen maar geloofwaardiger. In zijn overtuigende studie over het prille Cîteaux omarmt de

Albericus van Cîteaux ontvangt de witte kovel van de H. Maagd.
Fresco in Rein Abbey (Australië).

geleerde franciscaan Jean-Baptiste Auberger het vermoeden van dom Alexis Presse omtrent het ware vaderschap van Cîteaux:

Het is naar de huidige stand van de wetenschap uiterst moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk, om precies te bepalen wie het eerst op de idee gekomen is van een cisterciënzerhervorming en wie de beweging gelanceerd heeft. Maar zowel het Klein als het Groot *Exordium* schijnen het erover eens te zijn om aan Albericus een aanzienlijke invloed toe te schrijven, een invloed die misschien wel sterker was dan die van Stephanus.⁹

Albericus is hoe dan ook niet die grijze overgangspaus die twee kleurige abbatiateen dunnetjes van elkaar scheidt. Hij is de eerste en vurigste bezieler van het cisterciënzerevenement, zij het achter de schermen. Dat hij in de *exordia* als eerste abt van Cîteaux versleten wordt, is niet helemaal zonder grond. Al gaat het hier dan wel om een historische miskleun.

Hoewel dit door de drie *exordia* wordt gelogenstraft, zou Albericus gedurende heel zijn ambtsperiode geen enkele gift hebben ontvangen, tenzij de tienden op de wijngaard van Meursault die nog van de tijd van abt Robertus dateerden. (Zo leren ons althans de primitieve *cartularia* van Cîteaux.)

Armoede was dus troef. En dat terwijl de hongersnood in vlagen over het land golfde! Maar de armoede die Albericus en zijn broeders het pijnlijkst trof, was het uitblijven van roeping. Velen bewonderden de levenswijze van de eerste cisterciënzers, maar wensten hun voorbeeld niet te volgen. Bewondering wint het altijd van edelmoedigheid. “Er waren geen erfgenamen van hun armoede”, noteert de kroniekschrijver laconiek.

Op 26 januari 1109, bij de afronding van het tiende jaar van zijn verblijf in de woestijn van Cîteaux en het negende van zijn abbatiaat, stierf Albericus – “roemvol om zijn geloof en zijn deugden”, luidt het in het *Exordium parvum*. 26 januari zou de feestdag worden waarop de Kerk, en heel in het bijzonder de orde, de eerste drie vaders van Cîteaux haar hulde brengt.

— Stephanus Harding —

“Albericus kreeg als opvolger een broeder die Stephanus heette, iemand van Engelse afkomst die met de anderen uit Molesme was meegekomen en een liefhebber van de Regel en de plaats was.” Met deze clichématige mededeling vervolgt het *Exordium parvum* het Cîteaux-epos. Ook het *Exordium cistercii* bevestigt de Engelse afkomst van Stephanus en voegt eraan toe “dat hij met vurige liefde en ijverzuchtige trouw opkwam voor het monastieke leven, de armoede en de reguliere discipline”. Geen man dus die concessies deed aan verwereldlijking of verslapping van de hervorming, maar iemand die gestaald door jarenlange monastieke ervaring wist waarover hij sprak en waarvoor hij stond. Albericus’ prior had vóór zijn abtskeuze inderdaad al een bewogen monastiek leven achter zich.

De geleerde pelgrim

Stephanus zag het levenslicht omstreeks 1059 in het graafschap Dorsetshire in Zuidwest-Engeland. Zijn familienaam ‘Harding’ is wellicht afkomstig van het Deense ‘Hading’, wat ‘stoutmoedig’ betekent en op adel van oude stam wijst.¹⁰ Nog heel jong meldde hij zich in de abdij van Sherborne, een kathedraalabdij bestuurd door een bisschop. De benedictijnen van Sherborne gaven de knaap een uitstekende opleiding in lezen en schrijven, en wellicht ook in de miniatuurkunst. Maar de verovering van Engeland (vanaf 1066) door Willem de Normandiër strooide roet in het eten. Niet alleen behoorden de Hardings tot de oude Angelsaksische adel die het kamp van koning Harold II Godwinson hadden gekozen (om zich nadien te compromitteren met de Normandiërs), ook stonden de gevestigde abdijen vijandig tegenover de Veroveraar die een volledige kerkelijke reorganisatie opdroeg.

De jonge Harding, die inmiddels *monachus* was geworden (en dus zeker het zestiende levensjaar voorbij), zag de reorganisatie van het diocesis Sherborne, dat in 1075 verenigd werd met Ramsbury in het nieuwe bisdom Salisbury, met lede ogen aan. Het is mogelijk dat Harding niet akkoord ging met

deze reorganisatie en daarom de weg van de pelgrim verkoos. Hij had maar één uitweg: de abdij verlaten om via het noorden het land uit te komen. Zoals veel uitwijkelingen nam hij in Schotland de zeeroute naar het continent, om zich in de beroemde Franse scholen – Reims, Laon of Parijs – verder te bekwaamen in de *artes liberales*. Over deze periode weten we zeer weinig, behalve dat de ex-monnik van Sherborne in het graafschap Champagne een land- en lotgenoot tegen het lijf liep die zijn levenslange vriend zou blijven: Petrus van Jully. Beiden besloten op pelgrimstocht naar Rome te gaan en ter markering van hun nieuwe leven veranderden ze ook hun naam. Harding koos de naam van de eerste christelijke martelaar, Stephanus, en zijn makker die van de eerste apostel, Petrus.

Tijdens hun tocht door Zuid-Europa zochten Stephanus en Petrus zoveel mogelijk inspirerende godsmannen en kluzenaars op, baden elke dag samen het hele psalterium en verbleven in de gasthuizen van abdijen en bisschoppelijke residenties. Meer dan waarschijnlijk deden beide vrienden in Toscane ook de nieuwe monastieke vestigingen aan: Camaldoli (gesticht in 1015 door de heilige Romuald) en Vallombrosa (gesticht in 1038 door de heilige Johannes Gualbertus). Vooral de beweging van Vallombrosa heeft Stephanus sterk geïnspireerd. Die beweging kende een juridische band tussen de huizen, gestoeld “op onderlinge liefde die in alle stichtingen moest heersen”.¹¹ Dit zou later de basis vormen van Stephanus’ concept van het liefdescharter, de *Carta caritatis*. Ook het in Vallombrosa geïntroduceerde fenomeen van de lekenbroeders zal een sterke invloed uitoefenen op het instituut van de conversen die in cisterciënzerabdijen met zaken buitenshuis belast werden.

Terug in Bourgondië traden beide pelgrims toe tot de hervormde abdij van Molesme, wellicht in 1085. Stephanus werkte zich op tot secretaris van abt Robertus. Zowel Petrus als Stephanus maakten deel uit van de stichtersgroep van Cîteaux, maar Petrus keerde na ruim een jaar met Robertus naar Molesme terug. Van dat ogenblik af besloten

Maquette van het klooster van Cîteaux.

de twee vrienden dagelijks de helft van het psalterium te bidden: zo zouden ze toch verbonden blijven. Toen Stephanus in 1108 tot abt van Cîteaux werd gekozen, liet Petrus hem weten dat hij, rekening houdend met de drukke ambtsbezigheden van zijn vriend, voortaan het hele psalter voor zijn rekening zou nemen. Vriendschap, zich uitend in gebed, betekende voor abt Stephanus een vaste waarde. We vinden er sporen van terug in de door hem geredigeerde *Carta caritatis*.

Een 'fantastisch man'

Het abbatiaat van Stephanus Harding besloeg 25 jaar, van 1108 tot 1133. In die periode kwam het leven in Cîteaux, eerst geleidelijk en dan almaar nadrukkelijker, in een stroomversnelling terecht. Dit uitte zich op diverse vlakken: uitbreiding van het wouddomein, productie van meesterstukken in het scriptorium, aangroei van de kloostergemeenschap met als klap op de vuurpijl de intrede van Bernardus en zijn clan in 1113, en tot slot de eerste stichtingen die leiden tot het ontstaan van een monastieke orde met een typische structuur. Dat alles vond plaats onder de kromstaf van een man die bekend stond om zijn authenticiteit en perfectionisme, zijn originaliteit en intellectuele bekwaamheid, zijn rechtlijnigheid en autoritair gezag. Voor zijn monniken gold Stephanus als een 'fantastisch man', een *vir magnificus* die bij al wat hij deed volkomenheid nastreefde.

Nochtans begon het bestuur van Stephanus in mineur. De eerste jaren neigde de armoede naar pure miserie. Kronieken uit die tijd maken gewag van grote hongersnoden tussen 1109 en 1112. Herbert van Clairvaux vertelt het verhaal van abt Stephanus die een broeder naar de markt van Vezelay stuurde om enkele karrenvrachten voorraad in te slaan. De abt kon de broeder slechts enkele centen meegeven, maar verzekerde hem wel dat de barmhartigheid van God de rest zou aanvullen. Wat gelukkig ook gebeurde!

Uitbreiding

Een van de eerste beslissingen die abt Stephanus met unanieme goedkeuring van zijn gemeenschap nam, was de weigering om een speciaal voorrecht van

“Ze zijn monniken als zij van het werk hunner handen leven.” (RB 48,8) *Scènes uit het leven der cisterciënzers*, prent van Jörg Breu de Oudere, Stiftskirche Zwettl, ca. 1500. *Cisterciënzermonniken bij de bouw van een kerk*, paneel van het stichtingsbord van Maulbronn, ca. 1450.

de landsheer te erkennen. Cîteaux ontzegde de hertog van Bourgondië en andere prinses het privilege om bij reizen van kasteel naar kasteel hof te houden in de abdij. Door de hele menagerie van de hertog, die om de haverklap kwam overnachten of schuilen bij slecht weer, buiten de kloosterpoort te houden, kon de eenzaamheid en de contemplatie van de monniken veilig gesteld worden. Die eenzijdige maatregel was niet zonder risico: het klooster verkeerde in een preciaire toestand en de hertog etaleerde graag zijn alomtegenwoordigheid in de regio. Maar de Bourgondische adel schijnt er zich bij neergelegd te hebben. Een ander heuglijk feit uit de beginjaren van Stephanus' abbatiaat was de verwerving van aanzienlijke gronddonaties, zowel akkers als bossen. Sedert Robertus was het grondpatrimonium niet meer uitgebreid. De nieuwe donaties, waarvan vele uit de milde hand van kasteelvrouw Elisabeth de Vergy, gaf de monniken meer speelruimte ten aanzien van de hertog. Tussen 1109 en 1112 ontwikkelde zich uit het bescheiden allodium van Renard van Beaune het legendarische wouddomein van Cîteaux. De latere gestage aangroei leidde tot een aaneengesloten kraag van 8000 ha bos rond 1400.

De uitbreiding van het grondareaal gaf de doorslag om conversen of lekenbroeders in de gemeenschap op te nemen, die de landbouwexploitaties, de zogenaamde *grangiae*, zouden runnen. Anders dan in Vallombrosa verwierven de lekenbroeders in Cîteaux het statuut van volwaardig religieus. Zowel in het materiële als in het spirituele waren zij evenwaardige partners van de monniken, zonder evenwel zelf monnik te zijn. De creatie van conversen betekende echter niet dat de monniken zich voortaan afzijdig hielden van handenarbeid, maar wel dat deze laatsten de mogelijkheid kregen de volledige benedictijnse

Resten van Bonnefont in de Franse Pyreneeën, de dochter van de cisterciënzerabdij van Morimond.

dagorde binnen het kloosterslot te volgen. De conversen zullen in de twaalfde en de dertiende eeuw een grote bijdrage leveren aan de expansie van de cisterciënzers in Europa.

Uit de beginjaren van Stephanus' abbatiaat dateren ook de eerste topstukken uit het scriptorium van Cîteaux. In 1109 beëindigden de monniken het eerste Bijbelboek waarvoor Stephanus een *monitum* (spirituele vermaning) schreef. Dit alleroudste cisterciënzergeschrift is bijzonder interessant omdat het de mentaliteit weerspiegelt van de eerste generatie cisterciënzers. Het *monitum* verschaft immers tekst en uitleg bij de gevolgde methode en schuwt daarbij niet de dialoog met de rabbijnen om tot een zo zuiver mogelijke Latijnse bijbelversie te komen. De Bijbel van Stephanus heeft echter op de eerste plaats een hoge artistieke waarde. De zogenaamde 'eerste stijl' (werk van de eerste miniaturist), met de befaamde afbeeldingen van monniken aan het werk, verraaft ontegenzeggelijk een Engelse invloed, vooral door de typische kleuren en voorstellingen. Twee jaar later, op Kerstmis 1111, verlaat een verlicht manuscript van de eerste zestien boeken van de *Moralia in Job* van Gregorius de Grote het scriptorium. De tekst is verfraaid met gedetailleerde pittoreske figuren die ronduit humoristisch ogen. Ook de *Brieven* van Hiëronymus, diverse liturgische boeken zoals missalen, lectionaria en een kritische editie van het hymnenboek staan op de palmares van het scriptorium van Stephanus Harding.

Ruïnes van de cisterciënzerabdij van Morimond (gesticht in 1115).

Van abdij naar orde

En dan was er nog de aanwas van de kloostergemeenschap. Vermoedelijk kwam die stilletjes op gang na de abtsverkiezing van Stephanus. Zijn persoon wekte blijkbaar vertrouwen en gaf voldoende uitstraling aan de abdij om aspiranten aan te trekken en te behouden. Vlak vóór de fameuze intrede van Bernardus en de zijnen in 1113, bereidde Stephanus al een stichting voor die hem zou toelaten het surplus aan monniken in zijn gemeenschap elders in te zetten: La Ferté (*firmitas*: sterkte), 50 km ten zuiden van Cîteaux. Maar met de intrede van Bernard van Fontaine en zijn groep, in datzelfde voorjaar van 1113, zou Cîteaux pas echt *boomen*. Er ontstond een noviciaat van maar liefst dertig kandidaten, weet het *Exordium cistercii* ons te vertellen. Die mededeling werd, onder anderen door Willem van Saint-Thierry in zijn *Vita prima* van Bernardus, geïnterpreteerd alsof Bernardus met dertig gezellen aan de poort kwam kloppen. Maar dat was een overdrijving, bedoeld om het charisma van Bernardus in de verf te zetten. De groep rond Bernardus, samengesteld uit edelen en clerici, zorgde in Cîteaux natuurlijk wel voor een doorbraak in het personeelsbestand. Tegelijk stak een economisch probleem de kop op. Wie zou al die monden voeden?

Na de stichting van La Ferté volgde die van Pontigny in mei 1114. Pontigny ligt 120 km van Cîteaux verwijderd, maar nog steeds in Bourgondië. Kort daarna startte Stephanus, met het oog op een volgende stichting, onderhandelingen met de bisschop van Langres en de heer van Aigremont. Zo ontstond in juni 1115 Morimond. Op dezelfde dag in hetzelfde bisdom mocht Bernardus het stichtingskruis in Clairvaux planten.

Bij alle stichtingen handhaafde Stephanus een identieke werkwijze: na reflectie koos hij zorgvuldig een plek die gelijkenis vertoonde met de *campis silvae* van Cîteaux, meestal in een vlak landschap, met vruchtbare grond, door water bevoeid en met woud omgeven. Tevens zorgde hij voor goede relaties met kerkelijke en burgerlijke overheden, alsook voor weldoeners die de stichters in hun precaire situatie konden bijstaan. Alleen voor de fundatie van Clairvaux schijnt Stephanus de plek niet zelf bezocht te hebben, maar die was zo gelieerd aan de uitgebreide familieclan van Bernardus dat hij gerust kon zijn. Clairvaux lag ook niet op een vlak terrein zoals de andere stichtingen, maar in een dal, wat een enigszins nieuwe beleving met zich meebracht. Niettemin bleef het voor abt Stephanus belangrijk dat de stichtingen iets van het moederklooster reflecteerden. Ook hierin toonde zich de bekommernis om alle huizen van Cîteaux in een hechte band te houden, zonder dat ze daarom hun eigenheid en autonomie zouden moeten opgeven.

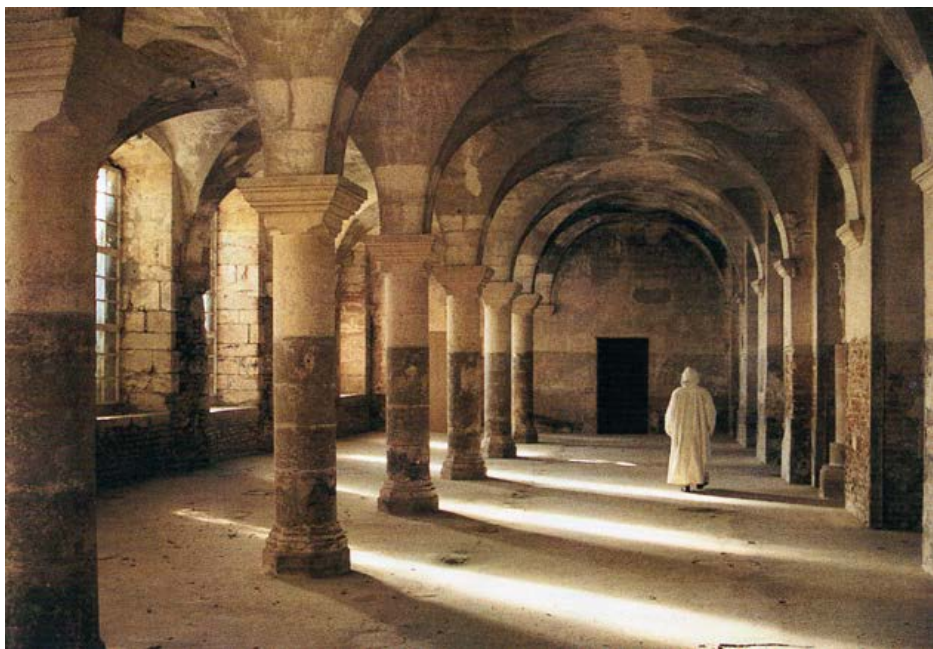
Het vriendschapspact van de *Carta caritatis*

Het keizerlijke Cluny-model met zijn sterk hiërarchische structuur kwam voor Stephanus geenszins in aanmerking bij de expansie van zijn *campis silvae*. Al bij de stichtingsoorkonde van Pontigny in 1114 sloot de abt een constitutie in, die luidde:

Abt Stephanus aanvaardde de kerk in Pontigny met als doel er een abdij te stichten. De *Carta caritatis et unanimitatis* die hij opstelde en bevestigde tussen het Nieuwklooster en de abdijen die zich van daaruit verspreidden, werd in al haar details bekrachtigd door dezelfde bisschop en het kapittel van kanunniken.¹²

Een proeve van de *Carta caritatis* broeide reeds onder de hersenpan van abt Stephanus toen hij La Ferté en het jaar daarop Pontigny stichtte. *Caritas* (goddelijke liefde) en *unanimitas* (eenheid) zouden de relaties tussen de stichting en het moederklooster kenmerken. Stephanus wilde niet dat zijn stichtingen iets anders zouden worden dan wat hij en zijn broeders in Cîteaux konden beleven. Toen in 1119 de associatie al twaalf abdijen telde, schreef Stephanus zijn blauwdruk voor de nieuwe Orde van Cîteaux. De derde vader van het Nieuwklooster zag deze orde als een vriendschapspact tussen abdijen die er eenzelfde levenswijze, eenzelfde mentaliteit en regelbeleving, en eenzelfde liturgie op nahielden. Deze *primitieve carta caritatis*, de eerste drie hoofdstukken van wat we vandaag de *Carta caritatis prior* noemen, was een feit. Dat charter werd het fundamentele legislatieve certificaat van de cisterciënzerorde en is dit tot op heden gebleven.

Twee aspecten vallen hierin op. Het eerste is de gemeenschapsdimensie. Het stuk is doortrokken van een communautaire strekking. Stephanus wil niet handelen als een prelaat die over de hoofden van zijn monniken heen beslist. Hij behoudt liever het perspectief van een abt die zich samen met zijn broeders – maar daarom niet minder gezagvol – tot de monniken en uit Cîteaux voortkomende gemeenschappen richt. De proloog bevestigt dit:

Cîteaux na de restauratie.

Om te voorkomen dat de onderlinge vrede schipbreuk zou lijden, hebben de voornoemde heer *Stephanus en zijn broeders* duidelijk gesteld, vastgelegd en aan hun opvolgers overgeleverd, door welk verbond van vriendschap, door welke levenswijze, of liever door welke liefde *hun monniken*, die lichamelijk in abdijen over verschillende streken verspreid leven, in de geest *onverbrekelijk met elkaar verbonden* zijn.¹³

Een tweede aspect van de *Carta caritatis* is de sublieme paradox van autonomie en verbondenheid tussen de abdijen. Anders dan in Cluny gebruikelijk was, kon het moederklooster bij de cisterciënzers geen enkele materiële claim leggen op een dochterhuis. De auteur Stephanus voegt eraan toe dat men “zich niet mag schuldig maken aan hebzucht, wat volgens de Apostel neerkomt op het dienen van afgoden”. Maar de abt van het moederklooster dient wel *met liefde* de zielzorg te behartigen in zijn dochterhuis, hij moet waken over de regeltucht en de eenstemmigheid. De overste van de moederabdij handelt als een *pater immediatus* in zijn dochterklooster(s), een onmiddellijk toegankelijke vader. Het nieuwe model is dat waarin abdijen echt autonoom hun koers en ‘nestgeur’ bepalen, maar tegelijk opgenomen zijn in een liefdevolle familieband waarbij de *pater immediatus*, de visitator en de leden van het generaal kapittel permanent supervisie uitoefenen. Deze unieke combinatie maakt de originaliteit uit van de *Carta caritatis* van abt Stephanus. Dit document, dat samen met de eerste *Statuta*, *Instituta* en *Capitula* de typische levensstijl van de cisterciënzers

vertolkt, is ontsproten aan een geniale geest die nochtans zelden emoties of een glimp van zijn hart en zijn karakter prijs gaf.

Laatste jaren

In de winter van 1124-1125 verkeert Bourgondië alweer in de ijzeren greep van een hongersnood. In Clairvaux worden dagelijks tweeduizend behoeftigen gevoed. Abt Stephanus reist naar Vlaanderen om hulp te zoeken. Tijdens zijn afwezigheid breekt in de prille orde een crisis uit. De abt van Morimond, Arnold, die moedeloos geworden was wegens ongehoorzame monniken, onwillige lekenbroeders en vijandige burens, besluit in december 1124 met een select groepje zijn abdij te verlaten en in Palestina een nieuwe stichting op te zetten. Bernardus neemt het voortouw om de crisis af te wenden. Hij beseft dat de demarche van Arnold de abdij van Morimond, haar drie dochterhuizen, ja zelfs de hele orde in diskrediet dreigt te brengen. In een vlammende brief aan Adam, een van de opstandelingen, benadrukt Bernardus het gezag dat abt Stephanus van Cîteaux over alle monniken en huizen van de cisterciënzerorde uitoefent:

De abt van Cîteaux wordt rechtens beschouwd als de overste van Arnold: hij is als een vader voor zijn zoon, een meester voor zijn leerling, of – in laatste instantie – als een abt voor een monnik die aan zijn zorg is toevertrouwd. De abt van Cîteaux zou terecht zijn beklag kunnen doen omdat jij hem misprezen hebt door Arnold achterna te lopen. (Brief 7,7)

Hieruit blijkt dat Stephanus, ook buiten de jaarlijkse generale kapittels of reguliere visitaties, gezag uitoefende en tussenkwam in ongewone situaties. Dit is de wortel van de machtsaanspraken die de latere abten van Cîteaux zouden opeisen.

Tijdens zijn reis naar Vlaanderen bezocht Stephanus de Sint-Vaastabdij in Arras. Hij sloot er met de benedictijnen een gebedsovereenkomst zoals dat toen gebruikelijk was. Tevens kwam hij er onder de indruk van de plaatselijk kopiist, een zekere Osbert bij wie hij een afschrift van Hiëronymus' *Commentaar op Jeremia* bestelde. Osbert vervulde zijn opdracht met een prachtige miniatuur. De afbeelding toont abt Stephanus van Cîteaux (links) en abt Hendrik van Sint-Vaast (rechts) die aan de tronende Moeder Gods een maquette van hun klooster aanbieden. Onderaan staat nog een kleinere figuur, tekenaar Osbert *himsel*. (zie blz. 67)

In 1125 accepteerde Stephanus het vaderschap over een gemeenschap van monialen in Tart. Die groep was een afsplitsing van het kasteelklooster Jully dat al in 1113 door Robertus van Molesme in het leven was geroepen om een aantal vrouwen met religieuze aspiraties – sommige van hen waren de echtgenotes van mannen die het cisterciënzerhabijt hadden verkozen – een gepast leefkader te bieden. Die monialen volgden de cisterciënzerobservanties (de eerste priorin was bovendien een schoonzus van Bernardus) maar stonden niettemin onder de jurisdictie van abt Robertus. Vanuit de behoefte om dichter

bij de witte monniken aan te sluiten, verhuisde een groepje monialen naar het domein Tart op 12 km ten noordoosten van Cîteaux. Opnieuw was het weldoenster Elisabeth de Vergy die de materiële ondersteuning bood en wellicht nam ze ook het initiatief (want haar dochter werd er de eerste abdis). Tart ontwikkelde zich tot een kleine congregatie die zich volledig spiegelde aan haar mannelijke tegenvoeter Cîteaux. Tart stond in haar beginjaren onder de exclusieve verantwoordelijkheid van abt Stephanus die er op het jaarlijkse feest van Sint-Michiel (29 september) zelfs het generaal kapittel voorzat. Pas tegen het einde van de twaalfde eeuw zou Tart officieel in de orde van Cîteaux worden opgenomen en de eer te beurt vallen het symbolische moederhuis van alle cisterciënzerinnen te zijn.

Zingende kruinen en een brutaaltje

In 1133 was Stephanus Harding een afgeleefd man. Hij was bijna 75 en leed aan blindheid, een kwaal waar veel oudere kopiisten het slachtoffer van werden. In september bood hij het generaal kapittel zijn ontslag aan. Het *Exordium magnum* vertelt het als volgt:

Toen dan de zalige vader Stephanus het hem toevertrouwde ambt volgens de ware regel van de nederigheid van onze Heer Jezus Christus moedig had vervuld, was hij aan het einde van zijn krachten door een slepende ouderdomskwaal die zijn ogen verduisterde zodat hij niet meer kon zien. Daarom legde hij zijn herderlijke zorg neer en verlangde vrij te zijn voor God alleen (*solī Domino vacaret*) en voor zichzelf door het smaken van de heilige beschouwing.¹⁴

Francisco Goya, *Stephanus Harding ontvangt Bernardus van Fontaine*, olie op doek, 1787, Valladolid, Spanje.

Stephanus mocht nog een half jaar van dit *vacare Deo* genieten. Het staalgrijze licht dat in de korte winterdagen op de open plek in het woud viel, kon hij niet meer zien. Wel hoorde hij het zingen van de kruinen die door de westenwinden beroerd werden. Zijn beverige handen betastten soms de gegroefde bast van de oeroude eiken die zijn klooster omzoomden. Terugdenkend aan zijn beproefde leven, schoten hem dan de woorden van psalm 129 te binnen: “Ploegers hebben mijn rug doorploegd, doorgetrokken hun voren.” Wat was zijn leven een pelgrimstocht geweest, avontuurlijker nog dan die gewaagde reis naar Rome die hij ooit met zijn vriend Petrus had ondernomen!

Bij het beluisteren van de zingende kruinen dacht de oude Stephanus onwillekeurig aan zijn beste leerling, Bernard van Fontaine.

Had die vlegel hem niet op een dag toegevoegd “dat hij geen andere meester kende dan alleen de eiken en de beuken”?¹⁵ Hoe vrijpostig, maar ook hoe ferm om zo op eigen ervaring te vertrouwen! Stephanus moest gniffelen bij die herinnering. Nu was dat brutaaltje zowat de spreekbuis van zijn orde, geconsulteerd door paus en keizer als een nieuw orakel van Delphi. Enfin, dat maakte zijn zaak niet meer uit. Hij was met emeritaat. Ach, wat een flauwekul, een monnik sterft toch in het harnas!

Op woensdag 28 maart van het jaar des Heren 1134 vertrok Stephanus Harding, in aanwezigheid van zijn broeders en enige abten, naar zijn hemelse en eeuwige *campis silvae*.

Gueric Aerden ocso is monnik en novicemeester van de abdij van Westmalle. Hij vertaalt en duidt geschriften van cisterciënzermystici uit de middeleeuwen voor uitgeverij Damon in de reeks Middeleeuwse Monastieke Teksten en is kernredactielid van *De Kovel*.

NOTEN

- ¹ Meer informatie over leven en werk van Robertus van Molesme in *De Kovel* 18 (2011) 60-68: “Bij de herdenking van Robertus van Molesme. Een geheim dat al ruim 900 jaar meegaat”.
- ² “Exorde de Cîteaux”, 1, in: Fr. De Place e.a., *Cîteaux. Documents primitifs*, 1988, blz. 111-113.
- ³ *Exordium Parvum* 2.
- ⁴ J. Marilier, *Chartes et documents concernant l’abbaye de Cîteaux: 1098-1182*, Ed. Cistercienses, Rome, 1961.
- ⁵ Florence zito e.a., *Cîteaux, une forêt, un monastère. Une jeune pousse devenue un grand arbre*, Éditions de l’Armançon, Précy-sous-Thil, 2012, blz. 22.
- ⁶ William van Malmesbury, *De Gestis Regum Anglorum*, Boek IV, § 337, 2.
- ⁷ Over het geboortejaar van Albericus kan men alleen maar gissen. De Westmalse historicus Jan-Baptist Van Damme dateert zijn geboorte tussen 1040 en 1050. Cf. J. B. Van Damme, *Geschiedenis van onze Orde. De drie stichters van Cîteaux*, s.l. et s.d. (overdruk in de bibliotheek van Westmalle).
- ⁸ *Exordium Parvum* 9.
- ⁹ J. B. Auberger ofm, *L’Unanimité cistercienne primitive: mythe ou réalité?*, Ed. Sine Parvulos, Achel, 1986, blz. 51 noot 117.
- ¹⁰ Volgens het *Doomsday Book*, een kadasterbeschrijving die in 1086 werd opgesteld na de verovering door Willem van Normandië, hadden de Hardings bezittingen in Wiltshire, Dorset en Somerset.
- ¹¹ Cf. L. Lekai, *De Orde van Cîteaux*, Achel, 1980, blz. 36.
- ¹² Cf. M. Casey, *Exordium. Programma voor bezinning en studie van de waarden van de Cisterciënzerhervorming*, Tarrawarra Abbey, 1998, blz. III-30.
- ¹³ *Carta caritatis* prol. 3.
- ¹⁴ Conradus van Eberbach, *Exordium magnum* I, 31.
- ¹⁵ Willem van Saint-Thierry, *Vita prima Bernardi*, IV, 23; Bernardus, *Brief* 106.